

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА.

УДК 340.12

Марія Братасюк,

доктор філософських наук, професор
Львівського національного університету ім. І. Франка

Оксана Росоляк,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
конституційного, адміністративного
та фінансового права
Тернопільського національного
економічного університету

ПРИНЦИПИ ТА НОРМИ ПРАВА В КОНТЕКСТІ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ-ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАВА

Висвітлено роль та значимість принципів та норм права в контексті самовизначення людини як суб'єкта права. Підкреслено, що принципи права визначальним способом впливають на формування особистості як реального повноцінного суб'єкта права.

Ключові слова: суб'єкт права, принципи права, норми права, легістська доктрина права, юснатуралістична доктрина права, людина-особистість, свобода, права людини, природне право, мораль права, стандарти права, європейський правовий простір.

Братасюк М., Росоляк О.

Принципы и нормы права в контексте самоопределения человека-личности как субъекта права

Раскрыто роль и значение принципов и норм права в контексте самоопределения человека как субъекта права. Подчеркнуто, что принципы права определяющим образом влияют на формирование личности как реального полноценного субъекта права.

Ключевые слова: субъект права, принципы права, нормы права, легистская доктрина права, юснатуралистическая доктрина права, личность, свобода, права человека, естественное право, мораль права, стандарты права, европейское правовое пространство.

Bratasyuck M., Rosolyak O.

Principles and norms of law in the context of self-determination of a human-person as a subject of law

The article highlights the role and importance of the principles and rules of law in the context of self-determination as a human entity. Emphasized that the principles of determining the right way to influence the formation of the individual as a complete real entity.

Keywords: subject of law, principles of law, law, state law doctrine, natural law doctrine, human-person, freedom, human rights, natural law, moral rights law standards, European legal space.

Сучасна Україна прагне реалізувати свої євроінтеграційні прагнення, для цього українцям треба зробити низку глибоких реформ, зокрема у правовій сфері, оскільки приєднатися до європейського правового простору із пережитками старої тоталітарної псевдоправової спадщини, яка досі часто спостерігається в нинішній Україні, нелогічно і неможливо. Подолання стереотипів та кодів псевдоправового мислення та поведінки, мабуть, складніша проблема, аніж проведення інституційних реформ чи зміна законодавства, оскільки вимагає зусиль кожного суб'єкта права, законодавця, суб'єктів правозастосування тощо та тривалого часу, адже глибокі зміни в мисленні та свідомості не відбуваються враз.

© Марія Братасюк, Оксана Росоляк, 2017

До проблеми правового реформування в нинішній Україні, зокрема формування сучасного правового мислення, зверталися такі правознавці, як: С. Головатий [1], В. Братасюк [2], Д. Гудима [3], М. Патеї-Братасюк [4], А. Кравченко [5], В. Селіванов [6], С. Погрібняк [7], С. Шевчук [8] та ін.

Зокрема, в контексті зазначеної проблеми вимагає переосмислення такий аспект, як роль та значимість в правовому розвитку принципів права, їх співвідношення з правовими нормами, принципи та норми права в контексті самовизначення суб'єкта права.

Європейський правовий простір сформувався органічно як результат європейської конвергенції, становлення якої відбулося з утворенням ЄС, європейського права, прийняттям країнами-членами ЄС фундаментальних спільних цінностей та принципів, що їх стверджують, закріплюють і являють собою основу державного-політичного життя. Європейська правова конвергенція – це зближення, сходження до єдиного центру національних правових систем країн-членів ЄС. Фундаментальні цінності та принципи, стандарти, що є основою розвитку національних правових систем, формують цей єдиний центр. Особливо значимим для ЄПП є ціннісний вимір правового розвитку. Науковці зазначають, що європейський метаятнос ґрунтує свою правову сферу на спільних демократичних європейських цінностях і спрямовує її на їх захист і розвиток [9]. Для правової сфери ЄС ствердження та захист прав людини не є декларативним гаслом, а реалізовується в реальному житті через ефективну систему правового захисту.

Загалом проблема приведення прав людини у відповідність зі стандартами прав людини – це проблема якості національного правового простору. Стандарти прав людини закріплюють правила поведінки з людиною держави, її органів та посадових осіб, публічної адміністрації, всіх органів та посадових осіб, що представляють її. Ці стандарти мають виразне гуманістичне наповнення і є кульмінацією духовно-культурного загальнолюдського досвіду.

Як правова категорія в контексті європейської правової доктрини європейський правовий простір містить низку елементів, якісні властивості яких зумовлені покладеними на них спеціальними функціями та завданнями в системі європейського права. Серед цих елементів – принципи та стандарти, правові норми, правові традиції національних держав, що входять в Європейський Союз, соціальні та культурні цінності європейських країн. Національні правові традиції та соціокультурні цінності країн-членів ЄС – це те підґрунтя, яке дозволило європейцям відмовитися від штучного конструювання ЄПП і віддало перевагу органічному еволюційному поширенню та інституціалізації формалізованих та неформалізованих правил, процедур, моделей державної політики, способів реалізації її, спільних цінностей, переконань і норм, які консолідовано на європейському рівні, та які проявляються у логіці правового діалогу, виробленні правової політики у державах на національному рівні [9].

Науковці слушно підкреслюють, що стандарти прав людини – це найперше принципи права, що втілюють та виражають загальнолюдські та європейські цінності [3; 6; 7; 8; 9]. Принципи права в силу цього є своєрідними взірцями-вимогами, які органічно сформувалися в результаті духовно-культурної еволюції людства загалом та європейського метаятносу зокрема, і з яким мають бути увідповіднені всі прояви правової реальності: правова ідеологія, нормативно-знакова реальність, правозастосовна діяльність. «Вміння відчувати та аналізувати принципи є одним з кількох основних путівників, без котрого ані дослідників, ані суб'єктам застосування європейського права неможливо існувати у лабіринті комунітарних ідей, інтересів, течій та політик», – справедливо наголошується в наукових джерелах [10]. В ЄКПЛ наголошується, що загальнолюдських цінностях, які лежать в основі людського буття, стверджуються принципи права, які складають сутнісні риси верховенства права, що є своєрідною Європейською конституцією прав людини [11].

Низка нинішніх українських правознавців, зокрема тих, що є представниками юснатуралістичного підходу до права, слушно вважають, що у принципах зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід людської цивілізації, тому принципи права можна назвати стрижнем правової матерії. Вони трактують принципи права як об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. На їх думку, принципи є підставою права, містяться у його змісті, виступають як орієнтири у його формуванні, відображають сутнісні характеристики права та основні зв'язки, які реально існують у правовій системі. Принципи права слід відрізнити від норм-принципів, тобто принципів, які прямо закріплені у нормах права та являють собою внутрішній зміст цих норм [12, с. 221].

Насправді існують відмінності в поглядах на принципи права в контексті законницького (легістського) та юридичного (природно-правового) підходу.

В контексті (легістської) законницької доктрини витікає ідея ототожнення принципів права та норм. Право – це сукупність норм, які створює держава в особі законодавця, а тому нормативність – це

невід’ємна риса принципів права. Принцип – це норма як загальнообов’язкове правило поведінки, створене державою і закріплене в нормативному акті. В існуючій теоретико-нормативістській літературі установлено є думка про «два способи виразу принципів права: безпосереднє формулювання їх в нормах права (текстуальне закріплення) і виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення)» [13, с. 18–19]. Зрозуміло, що оскільки нормативісти визнають лише писане (позитивне) право (закони), то ті положення, які вони називають принципами, повинні мати теж лише письмовий характер, інших, на їх погляд, не буває.

На думку нормативістів, керівні положення принципів права зводяться до допоміжних елементів, призначених винятково для обслуговування потреб, пов’язаних зі створенням і використанням нормативного масиву й не прилаштованих для безпосереднього регулювання суспільних відносин [14, с. 115–118]. Оскільки принципи не придатні для безпосереднього регулювання правовідносин, то норми права (закону), очевидно, є ціннішими за принципи і важливішими елементами правового регулювання [13].

Представники нормативізму не можуть допустити вивищення принципів як вихідних ідей, положень над нормами, оскільки це руйнує його засади. Принцип як ідея в силу своєї абстрактності, загальності, певної невизначеності зумовлює варіативність поведінки суб’єкта права. Принцип поступається нормі в конкретності, схематичності, жорсткості тощо.

Нормативізм – це репресивна ідеологія і практика, за допомогою якої державна влада принижує людину-особистість і вивищує власний інтерес і волю, а тому допустити ситуацію вищості, більшої важливості, значущості, визначальності, первинності принципу супроти норми, нормативісти не можуть, оскільки це привносить елементи варіативності у волевиявлення учасників правовідносин (законовідносин), збільшує обсяг їх свободи, а свобода – це фундаментальна засада людського буття, безумовна підстава становлення людини-особистості. Згадаймо, що ще Дж. Лок у XVII ст. назвав свободу як природне невідчужуване право базовою фундаментальною підставою людського буття [15].

«Політичне право в силу своєї відчуженості від людини прагне добитися того, щоб його нормативність стала універсальною, всезагальною, тим самим зумовлюючи індивідуальність і всіляку правову суб’єктивність», – зазначає С. Архіпов [16, с. 82–83]. Але зумовленість державною нормативністю індивідуальності людини може звести її свободу до мінімуму, тим самим знищуючи людину як особистість і суб’єкт права.

«Підґрунтя права, – писав Гегель, – це загалом духовне, а його найближче місце й висхідна точка – це воля, яка вільна; тим то її субстанцію й визначення становить свобода; система права – це царство здійсненої свободи, світ Духа, породжений ним самим» [17, с. 24]. Свобода – це таке ж визначення волі, як вага – визначення тіла, – писав Гегель. Воля без свободи – це порожнє місце, так само, як і свобода дійсна лише як воля, як суб’єкт, – наголошував мислитель. Він визначав волю як особливе мислення, що переводить себе в буття як прагнення надати собі буття. Кожна людина – це «я», що прагне перейти від позбавленої відмінностей невизначеності до розрізнення, відмінності, визначеності стосовно всього іншого. Суб’єктивна воля – це повернена до загальності одиничність, особливість самовизначення «я». Кожна людина це і є одиничність, самовизначеність, що водночас залишається в своїй тотожності з собою й у загальності. Свобода полягає в тому, щоб хотіти визначення, але в цій визначеності бути в собі й знову повертатися в загальне.

В. Гумбольдт висловив стосовно цього наступну думку: «Ніщо не сприяє в такій мірі досягненню зрілості, необхідної для свободи, як сама свобода. Це твердження заперечать, звичайно, ті, хто так часто користувався нестачею зрілості в якості пропозиції для того, щоб продовжувати гноблення. Але мені здається, що дане твердження, безумовно, витікає із самої природи людини. Нестача зрілості, необхідної для отримання свободи, може витікати тільки із нестачі інтелектуальних і моральних сил... це вимагає роботи, а робота – свободи, що пробуджує самодіяльність» [18, с. 137]. Аналогічно мислили Д. Юм, А. Сміт, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Й. Г. Фіхте, Дж. Мілль та ін.

Окремо варто наголосити на тому, що прогрес права як форми буття свободи безпосередньо залежить від стану розвитку особистісного начала в історії – там, де є вільні, незалежні індивіди, тобто суб’єкти права, там і стверджено свободу у формі права. І навпаки, якщо таких індивідів в суспільстві небагато, або взагалі немає, то й немає підстав говорити про правове життя, бо воно там неможливе [4].

«Людська свобода не може бути безмежною, вона має бути розумною, моральною, тобто обмеженою в ім’я загального блага», – наголошує М. Патеї-Братасюк [4]. А тому В. С. Нерсисянц підкреслює, що свобода не приходить до людей оголеною, такою нам вона лише видається, а «...насправді свобода приходить в світ і стверджується в ньому в невидимому, але міцному одязі права. Це, звичайно, більш нудна матерія – правопорядок, дозволи і заборони, правопорушення, відповідальність і т. п. Але такою є дійсність

свободи» [19, с. 24]. Право – це форма буття і вираження свободи. «Де стверджено вільне суспільство, що неминуче складається з вільних громадян, особистостей, там стверджено, отже, право, правове життя. Право – це простір свободи як обмеженої волі, рівного її масштабу і міри. І навпаки, неправо – це заперечення вільної волі, відсутність рівної міри свободи у суспільних стосунках. Отже, свобода складає сутнісну рису права, в умовах її відсутності право руйнується як таке» [4].

Р. Алексі вважає, що права людини мають структуру принципів права [20]. Природні права людини – це принципи права, що знаходять своє здійснення в індивідуальному вимірі. Право як сукупність принципів, що закріплюють, втілюють і виражають загальнолюдські цінності, реалізовується через діяльну природу людини, через її поведінку та вчинки. Воно «посіюється» крізь сито її потреб та інтересів, пронизується, «зважається» її власними, особистими цінностями, її прагненнями, цілями, порівнюється з ними, і в результаті з'являється індивідуальна міра свободи та справедливості, що увідповіднена «загальному закону свободи» (І. Кант), реалізовується індивідуальне право як розумна і моральна свобода, моральне волевиявлення особистості. Цей морально-правовий вибір – це є самовизначення і водночас самоздійснення людини-особистості.

Цілком підтримуємо позицію Б. Чічеріна, який писав, що істинно вільне самовизначення людини є там, де в основу суспільного життя покладено принцип гуманізму. Чимало народів пронизали цим принципом свій громадянський порядок. «У нас цей великий крок здійснено пізніше, – наголошував Б. Чічерін, – ніж у інших європейських народів, і це служить безсумнівним свідченням нашої відсталості не тільки в розумовому, але й у громадянському відношенні; а оскільки визнання в людині людської особистості є також і моральною вимогою, то і з цього боку нам нічого величатися перед іншими» [21, с. 107]. Це Б. Чічерін пише про сучасну йому Росію, в якій через століття після Б. Чічеріна, здається, в цьому плані нічого не змінилося.

Норма – це усталена, раз і назавжди дана догма, наказ, веління, нормативні міркування законодавця. Вона – предметно-чуттєва, емпірично дана, писана, чітко окреслена. Г. Шершеневич вважав норму велінням, наказом влади. Це – витвір держави, а державна влада є «...той першопочатковий факт, із якого виходять, чіпляючись одна за одну, норми права» [22, с. 281]. «Право, – писав Г. Кельзен, – складає цінність якраз тому, що воно є норма» [23, с. 93]. В легізмі право розглядається як суто емпіричне, матеріальне, інструментальне, державно-політичне явище, тобто як закон (сукупність чи система норм), який мислиться самодостатнім, як і держава. З позицій легізму право виконує найперше кратичну, тобто примусову функцію, норми права (закону) є цінними тому, що вони втілюють владно-державне веління. Жодної уваги до того, наскільки правовим, а, отже, гуманістичним є зміст державно-владного нормативного акту, легісти не виявляють.

Принцип тотожності права та закону зумовлює виправдання узаконеного неправу, тобто будь-якого насильства влади над людиною. Легізм є ідеологією і практикою, особливо у такій формі як нормативізм, що може обслуговувати недемократичні режими, яким необхідний тотальний контроль за поведінкою індивідів. Норми і нормативні акти, створені недемократичною владою, законодавцем, є засобами підкорення поведінки індивідів цій владі. Відхилення від норм та цілих актів, створених законодавцем, не допускається, оскільки, як відомо, з позицій легістського (законницького) підходу до права норми, нормативні акти безвідносно до того, правові вони чи неправові, є загальнообов'язковими для виконання. Норма – це своєрідне знаряддя державної влади для захисту своїх інтересів, досягнення своїх цілей, зброя супроти свободи індивіда, особливо норми імперативного плану. Норма велить, наказує, особа виконує, оскільки за невиконання наказу їй загрожує притягнення до відповідальності. Звісно, мовиться про норми, що мають довільно-свавільний, неправовий характер, бо правові, тобто наповнені правовим змістом норми, працюють на благо особи.

Науковці зазначають, що принципи права як втілення пануючих у суспільстві ідей про певні цінності є вираженням системи імперативних вимог, що характеризуються нормативністю й найвищою стабільністю, високим рівнем узагальнення й абстрагування, фундаментальністю й забезпечуються через систему матеріальних і процедурних гарантій. Ці риси дозволяють принципам права виконувати регулятивну, системоутворюючу, інформаційну, правовиховну, пізнавальну й ціннісну функції [24, с. 220]. Не усвідомлюючи в повній мірі природи правових принципів, а саме акумуляції та відображення ними фундаментальних, глибинних зв'язків людського буття, ствердження і захисту ними загальнолюдських цінностей, теоретики права нерідко не бачать такої функції правових принципів, як програмно-орієнтаційна. Саме в силу такої природи правові принципи можуть відігравати роль програмних орієнтирів у суспільному розвитку. Хочемо підкреслити, що програмно-орієнтаційну функцію принципи права відіграють не лише в державно-владній нормотворчості, а й в індивідуальній діяльності і поведінці людини, формуючи тим самим повноцінного суб'єкта права, здатного творити, стверджувати і захищати право.

Радянський тоталітаризм, використавши легізм як державоцентричну репресивну ідеологію, яка заперечувала загальнолюдські принципи права, знищив можливість автономного самовизначення людини, а, отже, і людину як автономну особистість, а без такої особистості право не може існувати і, тим паче, розвиватися. Заперечивши природні права людини як вільне волевиявлення індивідуума на засадах принципу правової рівності і, найперше, природні права людини на свободу та приватну власність, радянський тоталітаризм знищив фактично суб'єкт права, перетворивши його в об'єкт законницького впливу держави.

Тут слушно цитувати думку В. С. Нерсисянца, який цілком правильно стверджує наступне, аналізуючи зв'язок права як сукупності загальнолюдських принципів, які відображають фундаментальні засади буття та особистості: «Визначальною фігурою свободи у її людському вимірі є *вільна особа як необхідна основа правоздатності та правосуб'єктності*. Вільні індивіди – носії, сенс і суть права. Там, де заперечується вільна особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, правових індивідуальних, колективних, інституційних суб'єктів права, правових законів і правових відносин як у суспільстві, так і в конкретних формах суспільно-політичного життя» [19, с. 489]. Отже, там, де знищено вільну особистість, там не може бути правової здатності та суб'єкта права. Там можуть бути об'єкти законницького впливу держави, якими є поневолені, економічно залежні люди. Людина-особистість здатна бути автономним суб'єктом права, який завдяки своїй раціоналістичній природі, здатності до розумного мислення з моральним виміром, спроможний бути джерелом права. Витоки права – в людині, яка створює його, спираючись на принципи, завдяки своїй морально-раціональній природі мислення.

Підсумовуючи, можемо наголосити, що принципи права – це універсальні, фундаментальні, базові положення, ідеї, що відображають глибинні засади людського буття, загальні зв'язки, що утворюються учасниками правовідносин в результаті спільної взаємодії і є засадами для правового розвитку. Оскільки вони втілюють і виражають загальнолюдські цінності, в силу цього їм властивий потужний гуманістичний вимір. На протигагу нормам права, які носять конкретний характер, є продуктом розсудкового мислення, які деталізують, чітко визначають і обмежують діяльність суб'єкта права, принципи права в силу своєї загальності і гуманістичного наповнення сприяють самовизначенню суб'єкта права, розширюючи обсяг його свободи, сприяючи його самоздійсненню, становленню як особистості і повноцінного суб'єкта права.

Список використаної літератури

1. Головатий С. П. *Верховенство права : ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Головатий.* – К., 2009. – 44 с.
2. Братасюк В. М. *Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матер. романо-германської правової сім'ї) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права» / Віктор Миколайович Братасюк.* – К., 2005. – 20 с.
3. Гудима Д. *Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки / Д. Гудима // Проблеми філософії права.* – 2003. – Т. 1. – с. 122–124.
4. Патей-Братасюк М. Г. *Антропоцентрична теорія права / М. Г. Патей-Братасюк.* – К., 2010. – 395 с.
5. Кравченко А. П. *Антропологічний принцип у філософії права : дис. ...канд. юрид. наук. : 12.00.12 / Алла Петрівна Кравченко.* – Х., 2008. – 216 с.
6. Селіванов В. *Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти / В. М. Селіванов.* – К. : Видавничий дім, 2002. – 723 с.
7. Погребняк С. *Основоположні принципи права: автореф. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук [Електронний ресурс] / С. Погребняк.* – Харків. – 2009. – Режим доступу : <http://bihun.in.ua/ua/jushits/jurhit/article/680/>.
8. Шевчук С. В. *Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. / С. Шевчук* – К. : Реферат, 2006. – С. 39–58.
9. Гнатовський М. М. *Становлення та тенденції розвитку європейського правового простору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.11 «Міжнародне право» / М. М. Гнатовський* – К., 2002. – 22 с.
10. Мельник Р. *Система адміністративного права та євроінтеграція України / Р. Мельник.* – 2010. – № 8. – С.116–121.
11. Багрій Т. *Змістовно-сміслові характеристики верховенства права / Т. Багрій // Наукові записки НАВС.* – К., 2011. – №4. – С. 38–47.
12. Колодій А. М. *Конституція і розвиток принципів права України : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. / А. М. Колодій.* – К., 1999.

13. Селіванов В. М. *Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти* / В. М. Селіванов. – К. : Видавничий дім, 2002. – 723 с.
14. Слинко Т. М. *Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні* / Т. М. Слинко, О. Г. Кушніренко. – Х. : Арсис ЛТД, 1998. – 176 с.
15. Дж. Лок. *Два трактати про врядування* / Дж. Лок – К., 2002.
16. Архипов С. И. *Субъект права: теоретическое исследование* / С. И. Архипов. – СПб : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 469 с.
17. Гегель Г–В. *Основи філософії права або природне право і державознавство*. – К. : Юніверс, 2000 – 329 с.
18. Гумбольдт В. *Язык и философия культуры* / В. Гумбольдт. – М., 1985. – С. 137.
19. Нерсесянц В. С. *Философия права* / В. С. Нерсесянц. – М., 1998. – 647 с.
20. Алексі Р. *Існування прав людини* / Р. Алексі. – *Право України*. – 2011. – №8. – С. 121–130.
21. Чичерин Б. *Философия права* / Б. Чичерин. – СПб. : Наука, 1998. – 656 с.
22. Шершеневич Г. *Философия права* / Г. Шершеневич. – М., 1911. – 235 с.
23. *Чистое учение о праве Ганса Кельзена*. – Вып. 2. ИНИОН АН СССР, 1988.
24. Уварова О. О. *Шляхи дослідження правозастосовної функції принципів права* / О. Уварова // *Філософія права Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого*, 2007, № 2. – с. 219.

Стаття надійшла до редакції 25.06.2017.